

O'ZBEKIOSTONNING JANUBIY VOHALARIDA AN'ANAVIY QO'YCHILIK VA ULARNING VOHAGA XOS XUSUSIYATLARI

Qosimov Abdisattor Choriyevich,

Surxondaryo viloyati Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti "Tarix" kafedrası
o`qituvchisi

Annotatsiya: Qo'y go'shti yetishtirish boshqa turdagi go'sht mahsulotlariga nisbatan arzonga tushadi. Denov va Boysun tumanlariga davlat tomonidan juni uchun boqiladigan merinos zotli qo'ylar olib kelinadi. Qishloqlarda qo'ra usulida qo'chqorlarni bo'rdoqiga boqish keng tus oladi. Hissori zoti kabi jaydari qo'ylar ham go'shtdor hisoblanadi. Jaydari qo'ylar vohaning issiq iqlimli sharoitiga moslashgani, ozuqa tanlamagani va chidamliligi uchun vohaning butun hududida keng tarqalgan.

Abstract: Mutton production is cheaper than other types of meat products. Merino sheep, which are raised for wool by the state, are imported to Denov and Baysun districts. In villages, the practice of raising rams in a pen is widespread. Like the Hissori breed, Jaidari sheep are also considered meat-producing. Jaidari sheep are widely distributed throughout the oasis due to their adaptation to the hot climatic conditions of the oasis, their unpretentiousness in food, and their endurance.

Kalit so'z: Qo'y go'shti, hisori qo'ylar, chorvachilik, tog' yaylovlari, shaxsiy xo'jaliklar.

Keywords: Mutton, Hissori sheep, livestock, mountain pastures, private farms.

Kirish va dolzarbligi. Iqtisodiy samaradorlik jihatidan qo'ychilik qishloq xo'jaligining aksariyat tarmoqlaridan, ayniqsa chorvachilikning boshqa sohalaridan ancha ustun turadi. Qo'y go'shti yetishtirish boshqa turdagi go'sht mahsulotlariga nisbatan arzonga tushadi. Negaki, qo'ychilik nisbatan kam mehnat talab etadigan va shu bilan birga ko'p mahsulot hamda foyda beradigan sohadir. Ko'p yillik ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, qo'y go'shti yetishtirish qoramol go'shtiga qaraganda ancha arzonga tushgan. Shu bois chorvachilikning ushbu tarmog'i boshqalariga nisbatan tez rivojlangan.

Surxon-Sherobod vohasi tog' yaylovlarida qo'ylarni boqish uchun o't-o'lanlar va nabotat o'simliklarining ko'plab xillari bo'lganki, bu esa vohada qo'ychilik rivojlanishi uchun asosiy omillardan hisoblangan. Shuningdek, voha aholisining asosan qo'y go'shtini iste'mol qilishi, tirik qo'yga nisbatan doimiy ravishda ehtiyoj

bo'lganligi (qalin tarkibida, to'yona sifatida va boshqa oilaviy tadbir hamda marosimlarda) ushbu chorvachilik tarmog'ining o'tgan asr davomida chorvachilik xo'jaligida ustunligini ham ta'minlagan. Qo'ychilikdan jun, go'sht, teridan tashqari boshqa mahsulotlar, ayniqsa, qo'zisi qorako'l teri uchun so'yib yuborilgan qo'ylardan anchagina sut sog'ib olinadi. Qo'y suti tarkibida 7-10 %, ya'ni sigir sutiga qaraganda ikki baravar ko'p yog' bor. Charm va poyfzal sanoatida qo'y terisi asosiy xom-ashyo hisoblanadi va nihoyat, qo'ychilikdan yana bir qimmatli mahsulot, ya'ni qo'zilar so'yilganda chiqadigan shirdon olinadi.

Metodlar va o'rganilish darajasi. 1927 yilda vohadagi qo'y va echkilar jami chorvaning 77 %ini tashkil etgan, ya'ni 681446 bosh bo'lgan. Bu davrda qorako'l qo'ylar soni 39165 taga ko'payib, ularning 46,1 % i davlat qaramog'iga o'tgan. Ya'ni vohada qorako'lchilikka ixtisoslashgan bir necha davlat xo'jaliklari tashkil etilgan. 1937 yili ilk bor Amerikadan angor echkilar O'zbekistonga olib kelinadi va o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab vohadagi tog'li hududlarda ham go'shti, momig'i va juni uchun angor echkilarini boqish yo'lga qo'yiladi. 1946-1948 yillarda Boysun, Jarqo'rg'on, Sariosiyo va Sherobod tumanlarida eng yaxshi chorvadorlar har 100 bosh ona qo'ydan 115-117 tadan qo'zi olishga muvaffaq bo'lishgan.

Voha qo'ychiligida o'tgan asrning 50-yillariga qadar otarning katta qismini go'sht-yog'i uchun boqilgan dumbali qo'ylar tashkil etgan bo'lsa, 60-yillardan boshlab qorako'lchilik qo'ychilikdagi yetakchi tarmoqqa aylanadi (2.1-ilovaga qarang). 1950-60-yillarda qorako'l qo'ylarining go'shti davlatga topshiriladigan jami go'shtning 20 foizdan ortig'ini tashkil etgan. 1950 yilda vohaga, xususan, Denov va Boysun tumanlariga davlat tomonidan juni uchun boqiladigan merinos zotli qo'ylar olib kelinadi. 1958 yilda Boysun tumanidagi qorako'lchilikka mo'ljallangan "Boysun" davlat xo'jaligidan "Sayrob" davlat xo'jaligi ajralib chiqadi. Qorako'lchilik vohaning janubiy tumanlarida (Sherobod, Termiz, Angor, Jarqo'rg'on) ayniqsa, rivojlangan bo'lib, ularga jami qorako'l qo'ylarining 62,8 foizi to'g'ri kelgan. Keyingi o'rinda Denov va Sho'rchi tumanlari turgan. Ularning hissasiga qorako'lchilikning 26,8 foizi to'g'ri kelgan. 1963 yilda viloyatdagi qo'ychilikning 51 % i qorako'lchilikka to'g'ri kelgan.

Tahlil va natijalar. 1960 yilga kelib vohada qorako'l teri ishlab chiqarish ko'rsatkichlari pasaya boshladi. Shu yildan e'tiboran qishloq ahliga shaxsiy tomorqa va chorvani qisqartirish (1 ta sigir buzig'i bilan 5 tagacha qo'y-echki) to'g'risida ko'rsatma berilib, uning ehtiyojiga tegishli mahsulotlarni davlat o'z omboridan

yetkazib beradigan bo'ldi. Dehqon qo'lidagi yer va chorva mollari soliq to'lashni ko'paytirish hisobiga tortib olingan. Natijada dehqon va chorvadorlarning shaxsiy mulkka bo'lgan ehtiyoji so'ndirilib, ekinlarning turlari va chorva tuyoq soni keskin kamayib borgan. Shaxsiy xo'jaliklardagi har bir bosh ona echkiga 40 so'm soliq to'lash (1961 yilgi pul birligi hisobida) stavkalarining joriy etilishi tufayli faqatgina Boysun tumanida qariyb 27 ming bosh echkilar majburan so'yib yuborilgan.

Vohada qo'ychilikning go'sht-yog' va go'sht-terichilik yo'nalishining jami qo'ychilikdagi hissasi o'tgan asrning 30-40-yillarida 65,8 % ni tashkil etgan bo'lsa*, 1960 yili 48,3 % ga o'zgargan. Ushbu yo'nalishda dumbali qo'ylarning mahalliy histori zotlari asosiy o'rinda turgan. Agar 1959 yilgacha vohadagi 18 ta jamoa xo'jaliklarida qo'ylarning histori zoti boqilgan bo'lsa, 1959 yildan keyin histori qo'ylarini boqadigan 9 ta jamoa xo'jaliklari qolgan (5 tasi Denov tumanida, 4 tasi Sho'rchi tumanida). 1960 yil 1 yanvar holatiga ko'ra, ushbu 9 ta jamoa xo'jaligida histori qo'ylar soni 1959 yilga nisbatan qariyb 20 ming yoki 14 % ga, Boysun hududida esa 1955-1959 yillarda 17 % ga kamayib ketgan.

1960 yilda 50 ming bosh histori zotli qo'ylarga ega bo'lgan "Denov" sovxози o'rnida histori zotini yaxshilash bo'yicha seleksiya ishlari olib boriladigan davlat korxonasi tashkil etilgan. 1964 yilda vohadagi "Boysun" davlat xo'jaligi go'sht-yog' yo'nalishidagi naslchilik zavodiga aylantirilgan. 1989 yili Boysun tumanining o'zida histori qo'ylar 29109 boshga, shu jumladan ona qo'ylar 15505 boshga, echkilar 14486 bosh, shu jumladan ona echkilar 6250 boshga yetkazilgan.

1973-1975 yillarda voha chorvadorlarining qo'ychilikni rivojlantirish yuzasidan qilgan ishlari natijasida chorva mollari tuyog'i sonini ko'paytirish va zotini yaxshilash borasida bir qator siljishlar ko'zga tashlanadi. Ammo butun respublikada bo'lgani kabi vohada ham "paxta yakkahokimligi" ta'sirida yaylovlar maydoni qisqarib, chorva mollari, xususan, qo'ylar tul soni kamayib ketib, mahsulot ishlab chiqarish pasaygan. Bu davrda aholining tirik qo'yga bo'lgan talabi ortib, bu ehtiyoj Dehqonobod tumanidan vohaga ko'plab keltirila boshlangan jaydari qo'ylar hisobiga ham qondirilgan. O'tgan asrning 60-70-yillarida respublikada tuzilgan qo'ychilikka asoslangan davlat va jamoa xo'jaliklari 2-3 otardan (har otarda 700-800 bosh) 5 otargacha uyushmalarga birlashtirilgan.

Mustaqillik yillarida respublikada chorva tuyoq sonini tiklash va ko'paytirish muhim masalalardan biri bo'lib qoldi. Shunga ko'ra vohada asosan xususiy va shaxsiy

* Изоҳ 24.: 1935 йилда Денов туманида давлат наслчилик хўжалиги, Сариосиё туманида эса республика chorvachilik tajriba stantsiyasining (1940 йилда институт сифатида қайта ташкил этилган) таянч пункти очилган эди.

xo'jaliklar hisobiga chorva turlari va mahsulotlarini yetishtirishga e'tibor berilib, aholining ularga bo'lgan ehtiyojini ta'minlash borasida muhim ishlar qilindi. Ushbu yillarda shaxsiy xo'jaliklardagi chorva mollari soni shirkat va fermer (dehqon) xo'jaliklaridagi chorva soniga nisbatan ancha oshgan bo'lsada, ammo ozuqa muammosi tufayli chorva mollarini boqish biroz qiyinlashib qolganligi bois vohadagi shahar va uning atroflaridagi shaxsiy xo'jaliklarda ularning soni ancha kamaydi.

Qishloqlarda qo'ra usulida qo'chqorlarni bo'rdoqiga boqish keng tus oladi. Yetilgan bo'rdoqi qo'ylar bozorda tirik holda yoki go'shti sotilgan. Qo'ychilikning rivojlanishi ortidan nafaqat chorvadorlar, balki boshqalar (qassoblar, dallollar) ham yaxshi daromad olgan. Vohadagi har bir tumanda haftaning muayyan bir kunida (asosan yakshanba) ishlaydigan alohida mol bozorlarida savdo-sotiq ishlari kengaygan. Mol bozorlarida qo'shni xududlardan, xususan, Dehqonobod tumanidan olib kelingan qo'ylar ham sotilgan.

Haydab boqiladigan yaylov chorvachiligi qo'ychilikning eng xususiyatli turidir. Chorva mollari bahor va kuzda adirlarda boqilgan, yozda o'rta va baland tog' yaylovlariga haydalgan. Qishda esa yana adirlarga qayta haydab keltirilgan. Ilgari qo'ylar uchun ozuqasi zahira qilinmasdan, qo'tonga yaqin yaylovda boqilgan bo'lsa, keyinchalik yarim boquv ozuqalashtirishga o'tkazilgan. Vohada mintaqa sharoitiga mos bir necha qo'y turlari mavjud bo'lib, ularni boqish tizimi lokal xususiyatlari bilan ajralib turgan. Masalan, qo'ylarni cho'l-dasht hududlarida boqish nisbatan osonroq bo'lgan. O'rta Osiyoda qadimdan chorva mollarini ayni bir yaylovda hech bir sun'iy to'siqlarsiz saqlash va boqish usuli keng qo'llanilgan. Buning uchun yaylov bir necha qismlarga bo'linib, cho'pon kuchsiz va kasal qo'ylarni yangi chiqqan o'tlarga birinchi bo'lib yetishini ta'minlash maqsadida ularni oldinga o'tkazish uchun otarni vaqti-vaqti bilan qaytarib turgan. Tetik qo'ylar yana oldinga chiqib olganida cho'pon otarni yana qaytargan. Shu tariqa otar spiral shaklda harakatlangan. Cho'ponlar dam olayotgan paytda otarning tarqalib ketmasligi uchun "nonchi qo'ylar" xizmatidan foydalanilgan.

XX asrning 20-30 yillariga qadar vohadagi tog' va tog'oldi zonalarda otarlar asosan dumbali qo'ylarning histori zotidan iborat bo'lgan. Xisori qo'y zoti tanasining uzunligi va kengligi, yirik dumbasi, tog' sharoitiga va yaylovdan-yaylovga ko'chishga moslashganligi, tez yetilishi, keng ko'krak qafasi, baquvvat oyoqlari bilan boshqa dumbali qo'ylardan farq qiladi*. Bobotog' etaklarining qumli adirliklarida histori

* Изоҳ 25.: Хисори қўй зоти - гўшт-ёғ йўналишидаги думбали, дағал жунли қўй зоти. Тожикистоннинг Хисор тоғи этаклар халқ селекцияси йўли билан чиқарилган қадимги қўй зотларидан бири. Қўчқор ва совлиқлари туқол.

qo'ying mahalliy jaydari turi bilan chatishtirilgan nasli ko'paytirib boqilganligi haqida ma'lumotlar ham mavjud. Vohada dumbali qo'ying hisori zotidan tashqari qozoqi, jaydari (qozoqi va hisori qo'y chatishmasi) zotlari, shuningdek, qorako'l teri beradigan arabi qo'ylar ham boqilgan. Hisor zoti kabi jaydari qo'ylar ham go'shtdor hisoblanadi. Jaydari qo'ylar vohaning issiq iqlimli sharoitiga moslashgani, ozuqa tanlamagani va chidamliligi uchun vohaning butun hududida keng tarqalgan.

Amudaryoning Afg'oniston bilan chegaradosh qirg'oqlarida ko'rg'o'za qo'y zoti boqilgan. Bu qo'ylar arabi (chibalang) va qozoqi qo'ying chatishishidan kelib chiqqan bo'lib, 50-60 kg atrofida go'sht-yog' qilgan. Bobotog' etaklari va adirlarida Afg'onistondan o'tgan g'aljaki deb nomlangan qo'y zoti ham boqilgan. Voha adirlarida boqiladigan sarjiparang qo'y zoti turkman boyi Sarjiboy nomiga qo'yilgan. Amudaryo bo'ylaridagi Oq deb atalgan adirlarda oqgardi deb nomlangan turkman qo'ylari ham boqilgan*. Buxoroliklar kambag'al va ocharchilik tufayli non izlab kelgan bu turkmanlarni "non talab"lar deb atashgan.

Xulosa. Vohada hisori va qozoqi qoraqo'ylar asosan go'shti va yog'i uchun boqilgan bo'lib, bu qo'ylar dumbasining shakliga qarab kapgirt dumba*, oyna dumba*, shalpi dumba*, do'ngalak quyruq, tegirmon quyruq, ayri quyruq, solfi quyruq, ketmon quyruq deb nomlangan. Cho'ponlar sovluqlarga asosan beli va bo'yni uzun, boshi va tumshug'i cho'zinchoq kapkirt dumbali qo'chqorlarni tanlashgan* va bir qo'chqor ikki yildan ortiq qo'yilmagan. Voha shimolidagi tog'oldi hududlarida (Bobotog' adirlari va Surxondaryo vodiylarining lalmi yerlarda – Denov va Boysun tumanlari) asosan ko'p yog' va go'sht qiladigan hisori qo'ylari (hozirgacha voha aholisi hisori qo'yni qoraqo'y deb ataydi) boqilgan. Vohaning cho'l zonalarida va janubiy hududlarda qo'ylarning boshqa zotlari - qozoqi qoraqo'y (hisori qoraqo'ylarga qaraganda kichikroq, juni ham mayinroq bo'lgan).

Туси малла, кўнғир, қора камдан-кам оқ. Ҳисори кўйлар Денов ва Сарисиё худудларида, Ҳисор тоғ ёнбағирларида 180-200 кг гача, қозоқи кўйлар эса 90-110 кг гача гўшт-ёғ қилган.

* Бу кўйларнинг Сурхон воҳасига келиши XIX асрнинг 60-йилларига, Шеробод беклигининг Амударё қирғоқларига туркманларнинг келиб жойлаша бошлаган даврига тўғри келади.

* Изоҳ 27.: Агар капкирт думба тури яхши боқилса думбасининг оғирлиги 30-35 кг гача етган.

* Изоҳ 28.: Ойна думбали тури кўпроқ танасига ёғ боғлаган.

* Изоҳ 29.: Шалпи думбали тури ҳам капкирт думбали турича оғирликда ёғ берган, бироқ чорвадорлар бу турдан кўчқор танлашмаган. Сабаби шалпи думбали ҳисори ва ислиқи қорақўйлар семиргандан кейин унинг юришини думбаси анчагина қийинлаштирган.

* Изоҳ 30.: Бунда қўзилаётган совлиқни азобламаслик, наслнинг бўзилиб, майдалашиб кетмаслиги, кўп гўшт ва ёғ қилишлиги ҳамда яйловларда қийналмай ҳаракат қилиши каби жиҳатлар эътиборга олинган.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Т., 2004. – Б. 281.
2. Тюриков В. Первый... первая... впервые... – Т.: Ўзбекистон, 1996. – С. 139.
3. Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т., Шарқ, 2001. –Б.242.
4. 1960 йилги маълумотларга кўра, ҳар бир дона қоракўл терисининг нархи 7 сўмдан ошиқроқ турган. Бойсун, Шеробод, Гагарин (ҳозирги Музробод), Қумкўрғон, Сариосиё туманларида қоракўлчилик соҳасида араби, шерози, сур ва қамбари зотли кўйларни кўпайтириш асосий ўринда турган. Қаранг: Сурхан-Шерабадская долина. – С. 153.
5. Темиров Ғ., Бўронов У. Ўзбекистон чорвачилигининг тараққиёти. – Т.: Ўзбекистон, 1985. – Б. 43.
6. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 162.
7. Эргашев Э. Сурхон-Шеробод водийси қишлоқ хўжалиги. – Б. 21.
8. Сурхан-Ширабадская долина. – Т. 1964. – С 147.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. – Б. 242.
10. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 152.
- * Изоҳ 24.: 1935 йилда Денов туманида давлат наслчилиги хўжалиги, Сариосиё туманида эса республика чорвачилик тажриба станциясининг (1940 йилда институт сифатида қайта ташкил этилган) таянч пункти очилган эди.
11. Кичкилов Х., Қобилов Э. Сурхон воҳаси кўйчилигида аждодларимиз анъанаси. – Б. 41.
12. Сурхан-Шерабадская долина // Сборник научных трудов ТашГУ. – Т., 1964. – С. 140.
13. Рўзиев А.Н. Сурхондарё вилояти. - Т.: Жайхун, 1996. – Б. 115. 14. Шаниязов К. Отгонное животноводства у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – С. 96.
15. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 160–161.
16. Масалан, 1974 йилда Бойсун туманига қарашли “Сайроб” давлат хўжалигида бош чўпон Зиёдулла Норлиев ҳар 100 бош совлиқдан 125 тадан кўзи олган. Қаранг: Турсунов С. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 261.
17. Уюшмани бош чўпон бошқарган ва яйловларни ташкиллаштириш, тўл олиш, қирқим ва бошқалар унинг мажбуриятига кирган. Ҳар бир отарда иккитадан чўпон бўлиб, улар ўз навбатида катта чўпонга бўйсунган. Уюшмада

булардан ташқари чўлик ва ўтинчилар ҳам бўлган. Уюшма кўли остида юк машинаси, туя, итлар ва бошқа мол-мулк (ўтов, чўмичлар, тоғора, арқон, челак ва бошқалар) бўлган. Чўпон уюшмалари ферма мудирига, у эса жамоа хўжалиги раисига бўйсунган. Шу тариқа битта кўйчилик уюшмасида 10-15 киши (катта чўпон билан бирга) меҳнат қилган. Қаранг: Шаниязов

К. Отгонное животноводства у узбеков // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – С. 94.

18. Жумаев Т. Ўзбекистоннинг тоғли жойларида қишлоқ хўжалиги. – Т.: Фан, 1982. – Б. 37.

19. Традиционные знания в области землепользования в странах Центральной Азии: Информ. сборник / Под общ. ред. Г.Б.Бектуровой, О.А.Романовой. – Алматы: S-Принт, 2007. – С. 25. 20. Дала ёзувлари. Қумқўрғон тумани Хўжамулки қишлоғи. 2006 йил.

21. Изох 25.: Ҳисори кўй зоти - гўшт-ёғ йўналишидаги думбали, дағал жунли кўй зоти. Тожикистоннинг Ҳисор тоғи этаклар халқ селекцияси йўли билан чиқарилган қадимги кўй зотларидан бири. Қўчқор ва совлиқлари туқол. Туси малла, кўнғир, қора камдан-кам оқ. Ҳисори кўйлар Денов ва Сариосиё ҳудудларида, Ҳисор тоғ ёнбағирларида 180-200 кг гача, қозоқи кўйлар эса 90-110 кг гача гўшт-ёғ қилган.

22. Дала ёзувлари. Жарқўрғон тумани Исмоилтепа қишлоғи. 2010 йил.

23. Дала ёзувлари. Термиз тумани Жўйжангал маҳалласи. 2006 йил.

24. Изох 26.: Ғалжаки кўйлар олабош, оқиш, кулранг ва кўкимтир рангларда бўлиб, 18-20 кг чамаси гўшт-ёғ қилган. Бу кўй турининг жуни ниҳоятда майин бўлиб, улар асосан жуни учун боқилган ва кўпинча эгиз қўзилаган. Қаранг: Қобилов Э.О. Сурхон воҳаси чорвачилиги атамалари // Ўзбекистонда моддий маданият ва этномаданий жараёнлар. – Термиз, 2010. – Б. 33.

25. Саржипаранг кўйи 50-60 кг атрофида гўшт-ёғ қилган, жуни ниҳоятда майин бўлиб, ҳар бир кўй 2-3 кггача жун берган. Дала ёзувлари. Олтинсой тумани Қарлуқ қишлоғи. 2006 йил.